

HET HUIS VOL

Anita Terpstra

Het huis vol

Een geschiedenis van het naoorlogse grote gezin

HOLLANDS DIEP

AMSTERDAM

2018

Eerste druk, januari 2018
Tweede druk, januari 2018

© Anita Terpstra, 2018
© Hollands Diep, Amsterdam 2018
Omslagfoto: © Ytje Klooster-Terpstra
Omslagontwerp: Bij Barbara, Amsterdam
Typografie: Crius Group, Hulshout
Foto auteur: © Wybe van Brakel

ISBN 978 90 488 4253 7
ISBN 978 90 488 4254 4 (e-book)
NUR 320

www.hollandsdiep.nl
www.overamstel.com

OVERAMSTEL
uitgevers

Hollands Diep is een imprint van Overamstel Uitgevers bv
Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd
en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op
welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

*In liefdevolle herinnering aan Theodorus Terpstra, Antje van der
Weij-Borger en Hendrik Borger*

Inhoud

Voorwoord	9
Familie Borger	15
Hepie (1946)	17
<i>Grote gezinnen en de invloed van de kerk</i>	31
Hinke (1947)	37
<i>Wederopbouw</i>	53
Evert (1949)	55
<i>Voedsel</i>	65
Joop (1950)	69
<i>Lijfstraffen</i>	77
Aan (1950)	81
<i>Liquidatie tijdens de oorlog</i>	99
Geertje (1951)	103
<i>Huishoudschool</i>	115
Betty (1952)	119
<i>Het huishoudboekje</i>	127
Geeske (1956)	133
<i>Vernoemen</i>	141
Bram (1957)	145
<i>Kleding</i>	153
Griet (1958)	157
<i>Spelletjes/spelgoed</i>	163
Fokje (1960)	165
<i>'Moetje'</i>	175
Jantje (1960)	179

Familie Terpstra	187
Ytje (1944)	189
<i>Gezinsverzorgster</i>	199
Janke (1946)	203
<i>Slikwerker</i>	213
Sake (1950)	215
<i>Roken</i>	229
Rients (1953)	231
<i>Hallum</i>	245
Douwe (1954)	247
<i>Het ritueel van de schoonmaak</i>	257
Aukje (1957)	261
Lijst van personen	267
Verantwoording en dankwoord	271
Toelichting	273
Bibliografie	281

Voorwoord

Ik ben vernoemd naar mijn oma Antje, de moeder van mijn moeder. Op haar 23e was ze getrouwd en kreeg ze haar eerste kind: Martje, een meisje met een verstandelijke handicap die veroorzaakt was door zuurstoftekort tijdens de bevalling.

Toen ik 23 was, begon ik net aan mijn tweede studie.

Op 42-jarige leeftijd was Antje net bevallen van een tweeling, haar dertiende en veertiende kind. Niet veel later zou ze erg ziek worden, zo erg dat het even kantje boord was en haar baarmoeder verwijderd moest worden.

Op 42-jarige leeftijd ben ik moeder van twee kinderen.

Mijn moeder is een van de veertien kinderen. Mijn vader heeft zes broers en zussen en dat waren er zeer waarschijnlijk meer geworden als zijn moeder Aaltje niet al op 36-jarige leeftijd aan een hersentumor was overleden. Vroeger waren grote gezinnen als die waarin mijn ouders opgroeiden heel normaal. Omdat geloofsovertuiging een grote rol speelde en omdat er nauwelijks voorbehoedsmiddelen verkrijgbaar waren.

Mijn ouders lieten nauwelijks iets los over hun jeugd, maar wat ze wél vertelden over opgroeien in zo'n groot gezin fascineerde me mateloos. Dat ze met z'n drieën in één bed sliepen bijvoorbeeld, dat tante Ytje haar jongere broers en zussen opvoedde na de dood van haar moeder, dat opa Dorus aan de drank raakte, dat ze bij mijn moeder thuis aan tafel nooit mochten praten. Toen ik nog geen kinderen had, vond ik dat nogal barbaars, maar nu ik zelf moeder ben en ik er tijdens het avondeten vaak geen speld tussen krijg, kan ik daar enigszins begrip voor opbrengen.

Elke keer dat ik dreig te bezwijken onder zelfmedelijden omdat ik niet weet hoe ik mijn werk, de opvoeding van de kinderen, mijn sociale leven, het huishouden en al het andere moet combineren, denk ik aan Antje, Hendrik en Dorus. Hoe runden ze dat grote huishouden, zonder wasmachine, droger, stofzuiger en al die andere hulpmiddelen die we nu tot onze beschikking hebben?

Ik heb ze nooit goed leren kennen. Ze woonden op nog geen steenworp afstand, maar de emotionele afstand was veel groter. Ze vertelden nooit iets over zichzelf en ik was te jong om ernaar te vragen. Ik zie mijn oma nog zitten terwijl ze sokken breit. Van die dikke, grijze exemplaren. Zeer geschikt voor in de klompen. Hoeveel sokken zou Antje in haar leven gebreid hebben? Waarom kreeg ze zo veel kinderen? Hoe was het voor haar om zorg te dragen voor het wel en wee van al die kinderen? Hoe was het voor Hendrik die verantwoordelijk was voor het voeden van al die monden? Wilden ze al die kinderen eigenlijk wel? Wat waren hun dromen? Waren ze tevreden met het leven dat ze als volwassenen leidden?

En hoe was het voor de kinderen, vonden ze het gezellig of kwamen ze aandacht te kort? Hoe kijken ze terug op hun jeugd? Waren ze hecht? Waren er lievelingetjes? Hoe zag hun dagelijks leven eruit? Hoe heeft hun plek in dat grote gezin hun leven beïnvloed?

Wanneer mijn moeder me tijdens een telefoongesprek vertelt dat haar jongste twee zussen die week 56 jaar worden, besef ik dat mijn moeder en mijn ooms en tantes al aardig op leeftijd komen; de oudste is 71. Een broer van mijn vader is al overleden. Ik bedenk me dat de geschiedenis van dat grote gezin van vroeger voorgoed verloren dreigt te gaan en voel dan ook een urgentie om hun verhaal op te tekenen.

Mijn vader wilde wel meewerken, al duurde het maanden voordat het lukt om een afspraak met hem te maken. Ik hik ertegenaan. De keren dat mijn vader iets over zijn jeugd en de dood van zijn moeder vertelde, raakte ik, als moeder van kinderen van die leeftijd, geëmotioneerd. Over zijn moeder zegt hij: 'Het gekke is dat ik haar meer mis naarmate ik ouder word. Ik besef nu pas wat zij allemaal

heeft moeten missen.’ Hoe was het om op te groeien zonder moeder? Hoe hield Dorus zijn gezin als alleenstaande ouder draaiende? Waarom is hij nooit hertrouwd? Waarom kwam hij op latere leeftijd niet meer buiten? Mijn ooms en tantes van vaderskant vertellen me alles wat ik wil weten, al voelt het soms alsof ik inbreuk maak op hun privacy en moet ik een zekere gêne overwinnen.

Wanneer ik tegen mijn moeder zeg dat ik haar en haar broers en zussen wil interviewen, reageert ze bereidwillig maar onder voorbehoud: ‘Ik weet niet veel meer, hoor. Mijn broers en zussen kunnen je meer vertellen dan ik.’ Dat zegt ze altijd wanneer ik haar naar haar verleden vraag. Soms denk ik dat het een kwestie van verdringing is. Zo heeft ze een hekel aan ruzie omdat bij haar thuis altijd ‘geknokt en gebekvecht’ werd. En zelf wilde ze beslist niet meer dan twee kinderen.

Ik vraag haar of mijn ooms en tantes met me zouden willen praten. De meesten ken ik niet goed. Ze kwamen niet vaak bij ons en wij niet vaak bij hen. En er waren ruzies. Die tante sprak niet meer met die tante omdat... vul maar in, er was altijd wel wat. Het maakte dat ik me afvroeg of het met oud zeer te maken had. Mijn moeder heeft weleens laten vallen dat niet iedereen warme herinneringen koestert aan dat grote gezin. Zelf is ze daar erg nuchter over: ‘Zie maar eens veertien kinderen groot te brengen. Pa en ma hebben zich altijd kapot gewerkt om voor ons te kunnen zorgen. Pa heeft dat letterlijk gedaan, eerst als boerenarbeider en later als timmerman. Hij is niet voor niets op z’n 54^e met pensioen gegaan. Hij was versleten.’

Iedereen hielp mee, de een meer dan de ander. Mijn moeder werd op haar veertiende van de huishoudschool gehaald, omdat ze thuis mee moest helpen.

Ik benader mijn ooms en tantes. Twaalf van hen zeggen zonder aarzelen hun medewerking toe. Hun reacties zijn ronduit hartelijk. ‘Natuurlijk, meisje,’ zegt een oom. Mijn oudste tante kan ik vanwege haar handicap niet interviewen. Eén oom wil niet. Het verleden blijkt te pijnlijk.

De gesprekken leveren een schat aan informatie op over een manier van leven die, althans in Nederland, nauwelijks nog bestaat. Mijn oma Antje en opa Hendrik waren voor een groot deel zelfvoorzienend. Hij kon alles maken, repareren en bouwen, hij had een groentetuin en zorgde zelf voor vlees, onder andere door hazen te vangen.

Ik heb geen flauw idee hoe ik een haas moet vangen, laat staan villen. Ik weet ook niet hoe ik aardappelen of groenten moet verbouwen. Dat is ook niet nodig. Ik haal ze gewoon in de supermarkt.

Zij kon behalve sokken ook truien breien en kleding maken. Ik heb nog nooit van mijn leven een naaimachine aangeraakt en al heb ik op de lagere school geleerd hoe ik moet breien, een sok of trui gaat mijn pet ver te boven. De noodzaak ontbreekt: ik koop kleding in de winkel of shop op internet.

In de tijd waarin mijn grootouders hun gezin stichtten, net na de oorlog, was het pure noodzaak om zelfvoorzienend te zijn. Ik zal niet beweren dat vroeger alles beter was, maar voor sommige dingen geldt dat misschien wel. Tegenwoordig hebben we vaak geen idee waar ons voedsel vandaan komt of waar het mee is bewerkt. We brengen onze kapotte fiets naar de fietsenmaker om die te laten maken en bellen een klusjesman wanneer er in en om het huis iets gerepareerd moet worden. Een bed kopen we kant-en-klaar in plaats van zelf hout te halen en er een in elkaar te timmeren.

Wat ik ook opvallend vind, is de totale vrijheid die mijn ooms en, in mindere mate, mijn tantes genoten. Ze speelden hele dagen buiten: door de weilanden zwerven, eieren zoeken, voetballen en veel kattenkwaad uithalen. Dat werd natuurlijk ook ingegeven door het feit dat mijn grootouders druk waren en veertien en zeven kinderen in huis nogal veel is. De enige afspraak was dat je rond etenstijd thuis was. Kinderen liepen of fietsten, ook al op jonge leeftijd, zelf naar school, al was het qua verkeer destijds een stuk rustiger dan nu het geval is.

En dan is er nog de grote mate van zelfstandigheid. Kinderen draaiden van jongs af aan mee in het huishouden: aardappelen schil-

len, meehelpen in de groentetuin, banden plakken, afwassen, breien, koken, schoonmaken, wassen. En ze hadden de zorg over hun jongere broertjes en zusjes. Al mijn ooms en tantes zijn stuk voor stuk harde werkers, echte aanpakkers. Van het type: niet klagen, maar dragen. Dat vloeit voort uit misschien wel het grootste nadeel van onderdeel uitmaken van zo'n groot gezin: er was weinig individuele aandacht, niet zoals ouders dat nu voor hun kinderen hebben. 'Je ging op in de massa,' vertelt mijn moeder.

Het maakt dat ik de pijn van mijn oom die niet wil meewerken begin te begrijpen. Dat niet alleen. Er blijken geheimen te zijn die al jaren veilig opgeborgen zijn en nu het daglicht zien, zoals het oorlogsverleden van Hendrik. Zelf heeft hij er nooit over willen praten. Tijdens het uitwerken van alle gesprekken slaat de twijfel toe. Moet ik dit verhaal wel vertellen? Moet ik alle geheimen prijsgeven of niet? Mijn ooms en tantes hebben me in vertrouwen genomen, heb ik niet de plicht om ze te beschermen? Er worden soms heftige en pijnlijke herinneringen verwoord, niet alleen over hun ouders of hun opvoeding, maar ook over elkaar.

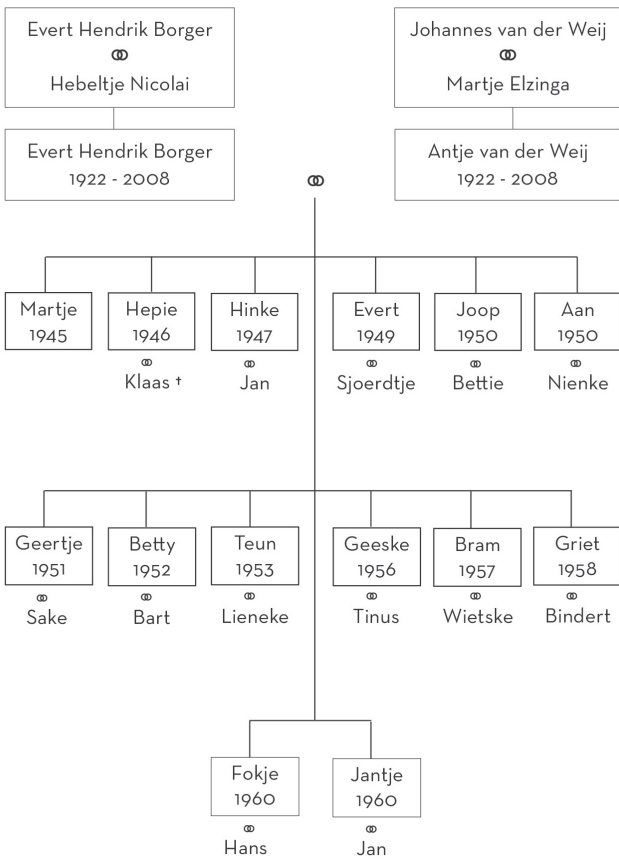
Ik wil niemand pijn doen of schade berokkenen, al moedigen de verhalen van anderen met wie ik over de voortgang van het boek spreek de journalist in mij aan om door te gaan. De moeder van een vriendin vertelde me dat het verschil tussen haar en haar jongste zus zodanig groot is dat haar oudste dochter net iets jonger is dan haar jongste zus: haar zus en haar dochter zijn praktisch samen opgegroeid. En de moeder van een andere vriendin vertelde dat ze thuis met z'n tienden waren en dat ze als vijfjarige vóór schooltijd eerst op het stukje land van haar vader moest werken. En dan is er nog de winkelmedewerker die me vertelt over een gezin met 21 kinderen (van twee vrouwen) dat vanwege ruimtegebrek de wieg in de vensterbank zette.

De wetenschap dat dit niet alleen het verhaal is van mijn familie, maar van vele andere grote gezinnen, van een generatie die tijdens en na de oorlog werd geboren en opgroeide in moeilijke omstandig-

heden, geeft de doorslag. Omstandigheden die hun persoonlijkheid en hun leven hebben gevormd. En daarmee indirect dat van mij en mijn generatie.

Anita Terpstra

Familie Borger

1. De veertien kinderen van het gezin Borger. Achterste rij (vlnr): Geertje, Joop, Hinke, Aan, Evert, Betty en Teun. Voorste rij (vlnr): Geeske, Hepie met Fokje, Bram, Martje met Jantje en Griet.

Hepie (1946)

'Jij moet altijd alles anders doen dan de anderen'

'Leuke jurk heb je aan,' zegt Geertje tegen Hepie.

Ze zitten in de woonkamer van Fokje, die morgen jarig is, maar haar zussen vandaag heeft uitgenodigd om haar verjaardag te vieren. Dat doet ze samen met Jantje. 56 worden ze. Ze zijn een twee-eiige tweeling. Er zit veertien jaar verschil tussen Hepie en haar jongste zusjes.

De jurk is eigenlijk een lange, grof gebreide trui die Hepie over een witte broek draagt. Knaloranje. 'Ik heb 'm ook in het geel,' zegt ze tegen Geertje. 'Een koopje, nog geen twintig euro.' Hepie houdt van kleding die net even wat anders is. Gewaagd, zouden sommigen zeggen. Helemaal gezien haar leeftijd, maar dat kan haar niets schelen. Ze draagt wat ze wil. Ze heeft ook altijd pumps aan en make-up op en ze verft haar haar. Een paar van haar zussen doen dat niet of niet meer, zoals Geertje en Betty.

Kijk eens, dit heb ik voor mijn verjaardag gekregen,' zegt Fokje. 'Het is een tablet én een computer.'

'Oooh', 'aaah' en 'moooi' klinkt het uit de mond van haar andere zussen.

Hepie weet niet waarom ze er ineens aan moet denken, maar als kind feliciteerden pa en ma haar nooit met haar verjaardag. Ook kreeg ze geen cadeautje.

Ze zegt het hardop.

'Dat is niet zo, je weet het gewoon niet meer,' zegt Geertje.

'Misschien deden ze dat bij jullie wel, maar bij mij echt niet.'

Alle zussen beginnen door elkaar te praten, niemand verstaat elkaar. 'Ik kan het me echt niet herinneren,' houdt Hepie vol.

Net zoals ze met verjaardagen geen cadeaus kregen, waren er ook geen vakanties of dagjes uit. Daar was geen geld voor. Dat gold niet alleen voor de kinderen, maar ook voor haar ouders. Soms gingen die weleens naar vrienden een paar dorpen verderop. Op de brommer, ma achterop. Dan zaten ze behoorlijk te pimpelen.

Door haar opmerking hebben ze het ineens over vroeger. Er komen meer herinneringen naar boven, de ene na de andere. Het was thuis niet bepaald rozengeur en maneschijn. Er was armoede. Hepie weet nog dat de VêGé' op vrijdagmiddag de bestelling kwam afleveren. Ma betaalde dan een deel van het verschuldigde bedrag, het andere deel kon ze pas voldoen als de kinderbijslag was gekomen. Er was nooit geld over.

Pa ging naar de polder om zelf aardappelen uit de grond te halen, dat was goedkoper. Die aardappelen werden vervolgens in de kelder bewaard, als wintervoorraad. Op zaterdag ging hij soms samen met andere mannen, die net als hij hun gezin moesten voeden, aardappelen zoeken. Ze is een keer mee geweest. Het was die dag bloedheet, haar kin verbrandde. Het kistje dat gevuld moest worden stond tussen haar en pa in. Zo zocht hij hun eten bij elkaar.

Nadat Hepie op haar vijftiende de huishoudschool had afgerond, ging ze aan de slag bij de Douwe Egberts-fabriek in Leeuwarden. Aan de lopende band shag in zakjes stoppen. Ze reisde met de bus. Een deel van het geld dat ze verdiende, droeg ze af aan haar ouders. Kostgeld.

'Ik hoorde laatst op de verjaardag van Martje dat ik een jaar bij vrienden van pa en ma heb gewoond,' zegt Griet.

'Dat was omdat ma ziek was. Ze had het bijna niet gehaald, haar baarmoeder moest eruit,' zegt Hinke.

Teun, hun jongere broer, is ook een tijdje uit huis geweest. Hij woonde een jaar of twee bij tante Trien, een zus van ma. Teun was een druktemaker, ma kon het niet aan. Maar uiteindelijk wilden ze

hem toch weer thuis hebben. Tante Trien was in tranen toen ze hem bracht. 'Ant, mag ik hem weer mee? Je hebt er al zoveel en ik heb er geen,' zei ze bij het afscheid.

Het verbaast Hepie niet dat Griet er niet van op de hoogte was. In hun gezin werd nooit wat verteld. Het kwam trouwens ook niet in Hepie op om ergens naar te vragen. Waarom weet ze niet. Ze weet ook heel weinig over haar ouders. Pa vertelde bijvoorbeeld nooit wat hij tijdens de oorlog had beleefd. Later, aan het einde van zijn leven, toen hij in het ziekenhuis lag en in de war was, zei hij tegen een verpleegster: 'In de oorlog moest alles om acht uur verduisterd zijn. Dan deden we een kaarsje aan en kropen we maar in bed.' Het enige wat ze weet is dat pa verschrikkelijke dingen heeft meegemaakt. In het ziekenhuis werd hij vastgebonden omdat hij steeds het infuus uit zijn arm trok. Hij dacht toen dat hij was vastgebonden aan een molenwiek en werd rondgedraaid, hoorde Hepie van een verpleegster. Dat hadden de Duitsers in de oorlog met hem gedaan.

De stemmen van haar zussen brengen haar terug naar het heden. Vroeger met verjaardagen waren alle schoonzussen ook van de partij. Inmiddels is dat niet meer het geval. Er is te veel gebeurd, te veel gezegd.

Ook Martje, de oudste, is er niet bij. Ze komt zelden op verjaardagen. Ze zit in een tehuis voor verstandelijk gehandicapten. Martje speelde vroeger altijd een grote rol in hun gezin, zij kreeg meer aandacht dan Hepie. Martje was anders, en daar zat ma wel mee. Ma wist dat het kwam door zuurstofgebrek bij de geboorte, dat had de dokter gezegd, maar ze wilde het lange tijd niet zien. Er waren tantes die bijvoorbeeld tegen haar zeiden: 'Ant, ze loopt nog niet.' Naarmate haar andere kinderen ouder werden en zich ontwikkelden, kon ma het verschil niet meer ontkennen. Als broers en zussen wisten ze niet beter dan dat Martje zo was.

Als kind was Hepie ook altijd veel met Martje in de weer. Ze wilde haar oudere zus leren fietsen en breien, maar dat lukte niet. Martje keek steeds de andere kant op. Puzzelen deed ze wel graag. Ergens

heeft Hepie medelijden met Martje. Ze zijn allemaal getrouwd en hebben kinderen. Dat leven heeft Martje nooit gekend. Hepie denkt dat het verlangen er wel is. Martje was altijd met poppen in de weer. Nog steeds.

Martje is vernoemd naar de moeder van ma. Oma Martje was altijd met anderen bezig. Met kerst bracht ze brood bij mensen die het minder hadden. Ze was kraamverzorgster, zonder dat ze er iets voor kreeg. Dan werd ze gebracht door opa Johannes, want ze kon niet fietsen. Oma Martje kraamde ook bij ma na de geboorte van Hepie's broertjes Joop en Aan, ook een twee-eiige tweeling. Ze werden te vroeg geboren en moesten thuis in de couveuse. Om de twee uur werden ze met een lepeltje gevoed. De bevalling was moeilijk geweest, ma vloede veel. Omdat pa vroeg op moest om te melken bij de boer en ma al de zorg voor vier andere kleine kinderen had, kwam oma Martje helpen. Die zei: 'Het gaat niet goed, je gaat eraan onderdoor. Ik blijf hier.'

Oma Martje had last van reumatiek, ze was 61 toen ze overleed. Hartstikke jong nog, maar Hepie vond dat toen oud. Misschien kwam dat ook omdat ze altijd in het zwart gekleed was.

Oma Hebeltje, de moeder van pa naar wie Hepie is vernoemd, was niet lief. Haar huwelijk met opa Evert bestond voornamelijk uit bekvechten. Wanneer Hepie daar logeerde, sliep ze beneden in de bedstee. Als er visite was, lag ze tussen de kier door naar alle verhalen te luisteren.

'Op je achttiende verjaardag kreeg je een horloge,' zegt Geertje.

Hepie heeft ineens ontzettend zin in een sigaret. 'Gaan we even roken?' zegt ze tegen Jantje.

*

Thuis overvalt de plotselinge stilte haar. Ze is weer alleen. Haar man Klaas leeft al een hele poos niet meer. Hij overleed aan een hartaanval toen hij aan het hardlopen was.

Hepie heeft hem ontmoet in Marrum, daar stond hij op ‘de hoek’, zoals ze dat noemden, de plek waar alle jeugd rondhing op zoek naar vertier. Zestien was ze. Hij fietste achter haar aan.

Ze woonden toen aan de Ljouwerterdyk in een kleine boerderij aan de doorgaande weg precies tussen twee dorpen, Marrum en Hallum, in. De weg liep evenwijdig aan de zeedijk, die zo’n twee kilometer verderop de weilanden en akkers begrenste. Aan het woonhuis grensde een stal, waar ooit koeien stonden. Pa had nog een schuur voor al zijn gereedschap en er was een kippenhok. Er zat een flinke lap grond bij, die pa voor een deel gebruikte als moestuin. Haar vijf broers sliepen bij elkaar op zolder. Hepie sliep met Martje op een kamer, Hinke, Geertje en Betty deelden een kamer, evenals Geeske, Griet, Fokje en Jantje. Beneden in de woonkamer waren bedstedes, maar die werden gebruikt als kledingkast en opbergruimte.

‘Mag ik je thuisbrengen?’ vroeg Klaas. Dat vond ze goed, maar ze kon niet te lang voor hun huis blijven praten. Pa zag namelijk alles. Of ze zondag ook naar het dorp kwam, vroeg Klaas. Zo begon het.

Op een zaterdagmiddag fietste hij steeds voor hun huis op en neer, maar van pa mocht ze niet naar buiten. Vrienden die op bezoek waren, kregen haar ouders eindelijk zover dat ze Klaas uitnodigden binnen te komen.

Pa hield haar constant in de gaten. Als ze met Klaas een blokje om ging via de Meekmareed, dan volgde hij ze met zijn verrekijker. Er stonden geen bomen, het was een kale vlakte. Soms gingen ze even zitten, om pa te plagen. Wat zaten jullie daar, wilde hij dan bij thuiskomst weten. Ze liepen liever langs de oude spoorweg die niet meer werd gebruikt, dan kon pa je niet zien.

Hepie weet nog dat ze naar de eerste maanlanding keken op 20 juli 1969. De tv-uitzending was allang afgelopen, maar pa maakte geen aanstalten om naar bed te gaan. En toen ze Klaas aan zag komen en hem buiten wilde begroeten, zei pa: ‘Dat hoeft niet, hij komt zelf wel binnen.’ Niet dat ma veel beter was. ‘Heep kan prima zelf uit bed komen,’ zei ma een keer toen Klaas was blijven slapen, bij de

jongens, en haar uit bed wilde halen. Een keer mocht ze met Klaas en vrienden naar Terschelling, waar ze een weekend in een jeugdherberg doorbrachten. Pa kwam met allemaal waarschuwingen. 'Jou moet niet hetzelfde gebeuren als ma en mij,' zei hij.

Ze mist het gezelschap van Klaas, vooral tijdens het eten. Dan zit ze alleen aan tafel en werkt ze haar eten zo snel weg, dat het lijkt alsof ze het gestolen heeft.

De afgelopen jaren heeft ze veel moeten verwerken. Omdat ze er alleen niet uitkwam, heeft ze hulp gezocht bij een psycholoog. Die zei: jullie hebben niet geleerd om te praten. Ze kan het haar ouders moeilijk kwalijk nemen, die hebben het zelf thuis ook niet meegekregen.

Geen van haar broers of zussen kan zich uiten. Over veel dingen werd niet gepraat. Nog steeds niet. Ze moet denken aan wat ze zei op het verjaardagsfeestje van Fokje en Jantje. We sparen elkaar om geen ruzie te krijgen, denkt ze. Ze zijn bang voor ruzie, voor discussie. Op feestjes is er vaak iemand die zegt: nou, we houden erover op, anders slaat de vlam in de pan.

Ma zat op slot. Ze was stiekem. Stil. Ze kon heus wel praten, alleen niet met pa in de buurt. En ze was precies. Toen alle kinderen de deur uit waren, kwam Jantje thuis om schoon te maken. Maar Jantje mocht niet meer komen, want ze ververste het water in de emmer niet vaak genoeg. Dan moest Geertje maar komen. En als Geertje niet kon, dan moest Fokje komen.

Hepie heeft het thuis goed gehad hoor, haar ouders hebben hun best gedaan, maar sommige dingen had ze graag anders gewild. Na schooltijd even zitten met een kopje thee of tijdens het avondeten over je strubbelingen praten was er niet bij. Na schooltijd kregen ze thee en brood en moest ze samen met Hinke en Evert aardappelen schillen voor de volgende dag. Dan deden ze de radio aan en luisterden ze naar *Saskia en Jeroen*. De schillen mochten ze niet weggoaien, pa keek na of ze dun genoeg waren. Als ze te dik schilden hadden ze nog een emmer aardappelen nodig, en dat kon niet.

Al op jonge leeftijd, vanaf een jaar of tien, wist Hepie hoe ze het

huishouden moest runnen. Bedden opmaken. Met stijf sel strijken. Wat had ze daar een hekel aan. Ze hielp haar broertjes en zusjes met aankleden, bracht ze naar school en naar bed. Ze waste af, samen met Martje en Hinke. Of nou ja, Hinke ging elke keer op de wc zitten.

Ma kon dat grote huishouden niet in haar eentje runnen, al hielp pa wel mee. Met sokken stoppen bijvoorbeeld. Of de kinderen in de tobbe doen op zaterdagmiddag. Dan werd er water gekookt en gingen ze om de beurt in de tobbe. En het water werd niet na ieder kind ververst. De rest van de week, 's ochtends en 's avonds, moesten ze het met een washandje doen.

Hepie was weleens opstandig. Als jong meisje wilde ze leuke dingen doen, maar ma had altijd klusjes voor haar en dat stond haar tegen. Ze las graag. 'Je bent niet uit de boeken weg te slaan,' hoorde ze dan. Maar er was nauwelijks ruimte voor. Ze kwam door de klusjes van ma zelfs amper aan haar huiswerk toe. Niet dat haar ouders er überhaupt op letten of ze haar huiswerk deed, die waren druk met hele andere zaken. Ma had niet eens tijd om je te knuffelen, al zat er weleens een kind bij haar op schoot. Maar meestal waren zij of Hinke degene die een van hun broertjes of zusjes troostte of een pleister plakte. Er was geen een-op-eentijd.

*

Het wordt snel donker. En met het donker komt de kou. Hepie kijkt naar Hinke, die aan de andere kant tegen de paal van de waslijn zit. Ze durft niets tegen haar te zeggen, uit angst dat pa dan nog bozer wordt. Hoe laat zou het zijn? Haar broertjes en zusjes liggen vast allemaal in bed. Misschien haar ouders ook wel. Ze zitten hier al uren, ze hebben zelfs geen avondeten gehad.

Hadden Hinke en zij hun fietsen maar gewoon bij het schildersbedrijf laten staan, in plaats van ze mee te nemen naar het gymlokaal, een eindje verderop. Van pa moeten hun fietsen bij het schildersbedrijf staan als ze op school zijn, dat is de afspraak. Iemand moet hen

verlinkt hebben, maar wie? De mensen van het schildersbedrijf? Het leek gewoon veel gemakkelijker om hun fietsen mee te nemen naar de gymles, anders moesten ze daarna weer teruglopen. Pa was woest toen hij hoorde wat ze hadden gedaan. Hepie begrijpt nog steeds niet wat er zo verschrikkelijk aan is.

Ze waagt het om achterom te kijken. De lichten branden nog. Zouden ze hen vergeten zijn? Dan hoort ze oom Pieter zeggen: 'Dit kun je niet maken, Hendrik. Haal die meisjes binnen.' Hij is een jongere broer van pa, die ook bij een boer werkt en tijdelijk bij hen in huis woont. En hij is de enige die tegen pa in durft te gaan, gek genoeg wordt pa nooit boos op hem.

Hepie hoopt dat pa naar oom Pieter luistert. Met ingehouden adem wacht ze op zijn voetstappen op het gras, maar er gebeurt niets. Hoelang moeten ze hier nog voor straf blijven zitten? Ze ziet Hinke niet meer en knijpt haar ogen samen. Ja, ze is er nog, in de vorm van een donkere, vage vlek.

Boven haar hoofd schitteren duizenden sterren, maar het schouwspel boeit Hepie niet. Het is zo koud dat ze niet kan ophouden met bibberen, en haar maag rammelt. Ze moet vreselijk nodig plassen, maar durft niet op te staan om naar de wc te gaan. Straks doet ze het nog in haar broek.

Overal om haar heen klinken vreemde, verontrustende geluiden. Achter haar ritselt iets. Verschrikt draait ze zich om. Wat was dat? En daar, verderop, wat is dat voor een donkere schaduw? Het beweegt. Is het een beest? Haar woede hield haar tranen tegen, maar nu heeft haar boosheid plaatsgemaakt voor angst. Ze begint stilletjes te huilen, ze kan er niets aan doen. Het snot dat uit haar neus loopt, veegt ze af aan haar mouw.

Een windvlaag wervelt om haar heen en ze kruipt nog dichter in elkaar in een poging warm te blijven.

*

Als gebiologeerd kijkt Hepie naar de draaiende bakjes. Er klinkt gejoel. De bel van de zweefmolen rinkelt hard. Ze schrikt ervan. Al dagen hebben haar nichtjes het over de kermis. Hepie is nog nooit naar een kermis geweest. Van haar oom en tante, bij wie ze een paar dagen logeert, mochten ze er vandaag naartoe.

De afgelopen dagen heeft Hepie geholpen met boontjes zoeken. Ze heeft er zere handen en knieën van. Van haar oom en tante kreeg ze wat zakgeld en ze staat te popelen om dat uit te geven. Haar nichtjes verdringen zich met andere kinderen bij een snoepkraam, maar die interesseert Hepie niet.

De bakjes van de zweefmolen komen schommelend tot stilstand. Volwassenen en kinderen klauteren er onhandig uit en degenen die staan te wachten klimmen er net zo onhandig in. Hepie aarzelt geen moment en rent naar een bakje dat nog leeg is. De baas van de zweefmolen komt op haar af.

‘Hoe oud ben je?’

‘Tien.’

Hij knikt. Hepie overhandigt hem het verschuldigde bedrag.

De bel klinkt en de molen begint langzaam te draaien, hoger en hoger. De man houdt het bakje voor het hare even vast en geeft er een slinger aan. De jongens die erin zitten lachen hard. Bij het volgende rondje is Hepie aan de beurt. Ze vliegt door de lucht, haar maag maakt een salto. Ze kan een gil niet onderdrukken en houdt zich stevig vast.

Wanneer het rondje is afgelopen, gaat ze nog een keer en nog een keer, net zolang tot ze geen geld meer heeft.

*

‘Hinke, schiet nou eens op.’

Hepie wil naar binnen. Het is ijskoud in de stal. Vannacht heeft het gevoren, er stonden vanmorgen zelfs ijsbloemen op de ramen. Haar adem komt in wolkjes en haar handen tintelen. Huishoudelijke

taken zijn niet aan Hinke besteed, ze is een flierefluiter.

‘Anders doe je de was lekker zelf,’ zegt Hinke.

‘Je moest me helpen van ma,’ helpt Hepie haar zus herinneren.

Daar komt ma al aan. Heeft ze hun gekibbel gehoord? Meestal dreigt ze het aan pa te vertellen, en dan houden ze wel op.

‘Er komt nog een baby bij,’ zegt ma.

Ze bedoelt nu, beseft Hepie. Natuurlijk hadden ze allang gezien dat ma weer in verwachting was, al had ze dat nooit verteld. Hepie telt. Ze is bijna vijftien, dat betekent dat er veertien jaar leeftijdsverschil zit tussen haar en de baby die op het punt staat geboren te worden.

‘Ga maar naar de overburen,’ zegt ma.

Ze laten de was voor wat die is. Hepie is er niet rouwig om. Ze heeft een keer alle stuks was geteld toen ze aan de lijn hingen. Het waren er 350.

Ze steken de weg over en wachten tot ze weer naar huis mogen. Pa komt hen ophalen. Op de vraag of het een jongetje of een meisje is, geeft hij geen antwoord. Ze moeten zelf maar kijken, zegt hij.

Hepie loopt meteen naar de kinderwagen die in de woonkamer staat. Het is een meisje en ze heeft donker haar. De dertiende. Een ongeluksgetal. Fokje, heet ze.

‘Er is er nog een, met licht haar,’ wijst Hinke. Die had Hepie nog niet eens gezien. Het is ook een meisje, Jantje. Dan zijn we nu met z’n veertien, denkt Hepie verbijsterd.

Ma wist niet dat het een tweeling zou worden en nu komen ze een fles tekort. Ma vraagt haar of ze een fles wil halen bij een van de burens, maar Hepie weigert resoluut. Ze schaamt zich dood. Veertien kinderen! Wat moeten de mensen wel niet denken?

En morgen moet ze naar school. Ze hoopt vurig dat haar klasgenootjes geen opmerkingen maken over hun grote gezin, zoals ze wel vaker doen. Er zijn in het dorp meer grote gezinnen, maar die bestaan meestal uit zes of zeven kinderen. Niemand heeft er veertien, zoals zij.

*

Pa is al beneden. Hij heeft brood en thee voor haar en Hinke klaargemaakt, maar Hepie wil zich eerst opmaken voor de kleine spiegel die in de keuken hangt. Zorgvuldig brengt ze eyeliner, lippenstift en mascara aan.

‘Je moet opschieten,’ zegt pa. ‘Straks mis je de bus.’

‘Jaja.’ Om acht uur begint hun dienst in de fabriek.

Pa trekt het spiegeltje weg. ‘Eerst eten,’ zegt hij.

Hepie zucht. Wat is er toch met die man? Hij drentelt de hele tijd om haar heen. Ze pakt de boterham en staat op het punt er een hap van te nemen, wanneer ze een vieze geur opmerkt. Ze haalt de twee helften van elkaar en laat ze van schrik op de vloer vallen. ‘Gatver, dat is koeienpoep.’ Pa barst in lachen uit. Hepie kan er niet om lachen. Boos stampt ze naar de gang en pakt haar jas.

‘Doe je die jas aan? Die is echt niet warm genoeg. Het is koud buiten,’ zegt pa.

Dat zei hij ook al toen ze hem net had gekocht. De voering van de jas is dun, dat is waar, maar hij is in de mode. ‘Jij moet altijd alles anders doen dan de anderen,’ had pa gemopperd. Daar zit een kern van waarheid in. In het gezin voelt Hepie zich wat dat betreft vaak een vreemde eend in de bijt.

Zonder hem te groeten loopt ze naar buiten. Het is maar een klein eindje lopen naar de bushalte, die langs de doorgaande weg staat. Hinke komt op een drafje achter haar aan.

De bus is al in aantocht. Hepie opent haar portemonnee om geld te pakken – iets wat ze meestal thuis doet, maar vanochtend niet omdat ze vanwege pa en zijn grappen snel weg wilde – en haar vingers raken iets zachts. Ze gilt het uit als ze de dode muis ziet.

‘Pa altijd met z’n stomme grapjes,’ moppert Hepie als ze bedaard is.

*

Nog één halte en dan is Hepie thuis. Eindelijk. De week duurde lang. Sinds ze op kantoor bij Douwe Egberts in Drachten werkt, zit ze in de

kost bij tante Martje, een zus van ma. Ze vindt het daar vreselijk en heeft ontzettende heimwee. Op vrijdag neemt ze meteen na werktijd de bus, dan is ze rond etenstijd thuis.

Hepie legt haar voorhoofd tegen het raam. Buiten is het pikke-donker en ze ziet zichzelf weerspiegeld in het glas. Soms treft ze iemand uit het dorp naast wie ze kan zitten, maar vandaag niet. Ze is zo moe dat ze wel wil slapen, maar ze is bang dat ze dan haar halte voorbijrijdt. Als ze uit de bus stapt, moet ze zich inhouden om niet naar huis te rennen.

‘Waar is pa?’ vraagt ze meteen bij binnenkomst. Haar zusjes zijn de tafel aan het dekken. Het eten ruikt zo lekker dat ze bijna begint te watertanden.

‘Je vraagt nooit hoe het hier is, je vraagt altijd eerst naar pa,’ zegt ma.

Hepie ploft neer op een stoel. ‘Tante Martje vroeg om geld.’

‘Dat heb je toch niet gegeven, hè?’ vraagt ma geschrokken. ‘Ze krijgt al kostgeld van ons.’

‘Weet ik.’ Ze zucht diep, zet haar ellebogen op tafel en steunt met haar hoofd in haar handen.

‘Nou, wat is er dan?’

‘Er is daar niets. Geen koekje, de kastdeur zit altijd op slot. En ik moet paardenvlees eten. Dat stinkt zo verschrikkelijk.’ Hepie trekt een vies gezicht.

Het is gek. Ze heeft altijd zo’n zin om naar huis te gaan, waar het gezellig is, en zodra ze dan een voet over de drempel zet, heeft ze een pesthumeur. ‘Als je zo doet, kun je beter daar blijven,’ heeft ma weleens gezegd.

Als ze op maandag weer in Drachten komt, ligt er zoals altijd een hele stapel was die ze moet strijken.

*

Pa was een mooie man. Ma was blij met hem, al hield hij meer van haar dan zij van hem, denkt Hepie. Hij was snel onwennig, kon niet

zonder haar. Dat viel Hepie al eens op toen pa terugkwam uit het ziekenhuis na een kleine ingreep. Ma zat in een stoel. Hij kon nauwelijks lopen en strompelde naar haar toe.

Toe nou, ga naar hem toe, die arme stumper, dacht Hepie toen. Maar ma kwam niet overeind.

*

Hepie kijkt naar de urn die ze op het witte dressoir heeft gezet. Ernaast staat een foto van haar jongste zoon Gunnar. Het is een mooie foto; hij lacht breeduit en heeft zijn halflange haar los. Zo herinnert ze zich hem het liefst. Op het einde van zijn leven zag hij er heel anders uit. Hoekiger. Magerder.

Ze wist dat hij het moeilijk had, dat hij worstelde met het leven, en toch zag ze zijn zelfdoding niet aankomen. Talloze malen heeft ze geprobeerd hem over te halen hulp te zoeken, maar hij wilde niet. De drugs hadden hem paranoïde gemaakt, hij vertrouwde niemand. De keren dat hij bij haar logeerde draaide hij de luxaflex dicht, ervan overtuigd dat hij werd achtervolgd.

De kerst van 2016 zal ze nooit vergeten. Gunnar zou komen eten, maar hij kwam niet. Hij reageerde niet op haar telefoontjes en appjes en haar oudste zoon Marcel besloot naar zijn flat te gaan. Gunnar was toen al een paar dagen dood. Om die reden heeft ze hem ook niet meer kunnen zien.

Zijn zelfdoding was een bewuste, weldoordachte daad. Hij had een afscheidsbrief geschreven, al zijn spulletjes netjes opgeruimd en zijn pasjes klaargelegd, met een elastiekje eromheen. De muziek voor zijn crematie had hij ook uitgezocht. Nummers van The Verve. De dienst begon met 'Bitter Sweet Symphony'. Ze zingt het zachtjes.

De laatste keer dat hij bij haar was, gaf hij haar een knuffel. Ze mist hem verschrikkelijk. Misschien moet ze weer hulp gaan zoeken, net als na de dood van Klaas.

2. *Schoolfoto van Hepie, Evert en Hinke Borger.*